

УДК 811.161.2'42'366

DOI <https://doi.org/10.32782/bsps-2025.1.1>

СЕМАНТИЧНИЙ СУБ'ЄКТ У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ПОЕЗІЙ ЛІНИ КОСТЕНКО)

Леся Близнюк

завідувач кафедри історії та мовознавства

Українського державного університету залізничного транспорту

майдан Оборонний Вал, 7, м. Харків, Україна

orcid.org/0000-0002-5906-3562

Олена Харламова

старший викладач кафедри іноземних мов

Українського державного університету залізничного транспорту

майдан Оборонний Вал, 7, м. Харків, Україна

orcid.org/0000-0003-0681-3136

Анотація. Стаття аналізує одне з головних завдань сучасної синтаксичної науки – дослідження системи відношення синтаксису і семантики, виявлення джерел змісту й умов існування семантико-синтаксичних категорій, тобто розглядання синтаксису як багатоаспектного й комплексного явища.

Розглянуто наявні наукові думки щодо унікального явища поетичного синтаксису, які визначають цікаву специфіку будови речень текстів поезій. Досліджено місце односкладних речень у системі синтаксичних одиниць поетичних творів. Такий вибір дослідження в статті пояснюється тим, що сама структура односкладних речень указує на неоднорідність формально-граматичної та семантико-синтаксичної площин. На підставі цього здійснено аналіз семантичного суб'єкта як виразника семантико-комунікативної настанови автора поетичного тексту, доведено його важливу семантичну функцію в реченнях односкладної будови, проаналізовано широкі можливості таких речень для реалізації авторської творчої думки. У статті звернено увагу на семантико-синтаксичну будову речень поетичних текстів, яка в певній композиційній віршовій формі спирається на різноманіття семантичних варіантів суб'єктності. Доведено, що обрані для наукового аналізу односкладні речення поетичного мовлення із суб'єктним відношенням у семантичній структурі передають індивідуальну авторську картину світу, що є більшою мірою суб'єктивною, і мають специфічні риси мовної особистості її творця. Дослідження в статті доводить комунікативно-змістове призначення синтаксису й сприяє осмисленню типології речення за раціональним розподілом елементів мовної дійсності. До осягнення цього й прагне семантичний синтаксис, спираючись на сучасні дослідження семантичного суб'єкта, визначення його способів і форм вираження.

Ключові слова: актант, екзистенційність, екстралінгвальна ситуація, ідейно-комунікаційний рівень, інтенція, комунікативні права, односкладні речення, поетичний синтаксис, семантичний суб'єкт, семантико-комунікативна функція.

SEMANTIC SUBJECT IN THE SEMANTIC-SYNTACTIC STRUCTURE OF A ONE-SYLLABLE SENTENCE (BASED ON THE POETRY OF LINA KOSTENKO)

Lesya Bliznyuk

Head of the Department of History and Linguistics

Ukrainian State University of Railway Transport

Maidan Oboronnyi Val, 7, Kharkiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-5906-3562

Olena Kharlamova

Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages
Ukrainian State University of Railway Transport
Maidan Oboronnyi Val, 7, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0681-3136

Abstract. The article analyzes one of the main tasks of modern syntactic science – the study of the relationship between syntax and semantics, identifying sources of content and conditions of semantic-syntactic categories, i.e. consideration of syntax as a multifaceted and complex phenomenon.

The existing scientific opinions on the unique phenomenon of poetic syntax, which determine the interesting specifics of the sentence structure of poetry texts, are considered. The place of one-member sentences in the system of syntactic units of poetic works is investigated. This choice of research in the article is explained by the fact that the very structure of one-member sentences indicates the inequality of formal-grammatical and semantic-syntactic planes. Based on this, the analysis of the semantic subject as an expression of semantic-communicative guidelines of the author of the poetic text, proved its important semantic function in the sentences of a simple structure and analyzed the wide range of such sentences for the author's creative thought. The article draws attention to the semantic-syntactic structure of sentences of poetic texts, which in a certain compositional verse form is based on a variety of semantic variants of subjectivity. It is proved that the one-member sentences of poetic speech with a subjective relation in the semantic structure chosen for scientific analysis convey an individual author's picture of the world, which is more subjective and has specific features of the linguistic personality of its creator. The research in the article proves the communicative-semantic purpose of syntax and contributes to the understanding of the typology of the sentence by the rational distribution of elements of linguistic reality. The semantic syntax in the line of modern directions of research of the semantic subject, definition of its ways and forms of expression aspires to comprehend it.

Key words: actant, existentiality, extralingual situation, ideological and communication level, intention, communication rights, one-member sentences, poetic syntax, semantic subject, semantic-communicative function.

Постановка проблеми. Поетичний текст повинен відповідати всім чинним правилам мови, однак має водночас нові, додаткові обмеження щодо ритму, варіантів сюжетно-ідейної композиції, ролі актанта. Семантико-синтаксична будова вірша завдяки своїй композиційній віршовій формі використовує різноманітні варіанти семантичної суб'єктності. Це суттєво відрізняє поетичний текст від звичайного розмовного мовлення, оскільки будь-які елементи мовленнєвого рівня у віршах можуть бути значущими, а будь-які елементи, що є в мові формальними, набувають у поезії семантичного характеру. Така текстова різноманітність та багатофункціональність дає можливість для подальшого плідного дослідження речень поетичного синтаксису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження останніх років часто порушують питання аналізу семантико-синтаксичної структури речень художнього стилю, зокрема текстів поезій. З'ясовано, що саме односкладні речення поетичних текстів яскраво ілюструють наявний у них семантичний суб'єкт в усіх його різноманітних формах та позиціях. За останні десятиріччя у світовій та українській синтаксичній науці з'явилися

цікаві дослідження із зазначеної проблеми. Дослідники семантичного синтаксису – Г. П. Арполенко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, М. В. Мірченко, В. М. Русанівський, – розглядаючи безпосереднє місце семантичного суб'єкта в семантико-синтаксичній структурі односкладного речення, висвітлюють різні погляди на відтворення його предметно-прагматичної діяльності, психолінгвістичного, субстанціонального та граматико-синтаксичного характеру. Роботи цих дослідників є важливим теоретичним підґрунтям для визначення місця і ролі в реченнях односкладної будови такого синтаксичного явища, як семантичний суб'єкт; вони узагальнюють визнані за ним своєрідні комунікативні права й можливості.

Постановка завдання. Дослідити на матеріалі речень односкладної будови поетичних текстів характер і місце семантичного суб'єкта – актанта і виразника авторської творчої настанови. Визначити специфіку семантико-синтаксичної структури односкладного речення.

Виклад основного матеріалу. Увага науковців до семантичного синтаксису поси-

лилася приблизно із середини 60-х років XX століття, що було зумовлено низкою чинників, як-от: актуалізація аналізу змісту речення-пропозиції, дослідження змістової складової частини мови й мовлення та, нарешті, поняття теорії речення як мовного знака, що має власного «позначальника». Дослідження знакової природи речення почало спиратися на теорію синтаксичних трансформацій, яка з'ясовує поняття семантичної еквівалентності речень.

Вітчизняні дослідники теорії синтаксичних трансформацій (І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко та ін.) розглядають денотативну концепцію значення речення, за якою між висловом і позначуваною ним екстралінгвальною ситуацією є певні відношення, завдяки чому необхідно розрізняти семантику граматичної структури й семантику речення – основної комунікативної одиниці синтаксису. Дослідження синтаксису поетичних творів виявилось цікавим з боку як аналізу самої будови речень, так і семантичного «наповнення». Мова художньої літератури належить до загальної, досить розгалуженої мовної системи як надзвичайно важлива її частина. Її справедливо можна вважати явищем, наділеним власними особливими рисами, яке перебуває в постійній взаємодії з різними відтвореннями та процесами мовної системи, що, зокрема, досить яскраво доводиться дослідженнями семантико-синтаксичної структури речень художнього тексту. Доведено, що тексти поезій мають речення, які справедливо можна вважати багатоаспектними. Сам парадокс поезії полягає в тому, що кожна природна мова підпорядковується правилам невпорядкованого сполучення елементів, які її становлять [7, с. 115–118]. На сполучуваність таких елементів накладаються певні обмеження, що встановлюють правила цієї мови. Без таких обмежень мова не може здійснювати свою комунікативну функцію. При цьому одночасне посилення обмежень, які накладаються на мову, супроводжується зниженням її інформативності. Так, поетичний текст підпорядковується всім правилам вживаної мови, однак при цьому на нього накладаються нові, додаткові обмеження: вимога дотримуватися певних ритмічних норм, чіткої організованості на фонологічному, римовому, лексичному та ідейно-композиційному рівнях [7, с. 120].

Структура вірша в дійсності може бути цікавою та різноманітною. За своєю формою вона спирається на багатство семантичних значень суб'єкта. Автор поетичного твору формує таку структуру тексту, у якій різні елементи мови є важливими, а будь-які мовні елементи набувають глибокого змісту. Це, безумовно, надає особливостей семантико-синтаксичній структурі поетичних текстів.

У мові поетичних текстів виявляється не тільки естетична, а й семантико-комунікативна функція, яка є важливою для здійснення синтаксичного аналізу. На жаль, деякі літературознавці та стилісти останніми роками не звертали достатньої уваги на комунікативний складник мови поезії. Лінгвісти й дослідники поетичного синтаксису часто ігнорували таку естетичну сторону, обмежуючись аналізом тільки лінгвістичних аспектів. Це призвело до проблеми несумісності наукових підходів. Звичні методи аналізу поетичних текстів не допомогли вирішити питання про особливості мови поезії.

Поетичні тексти, безперечно, розкривають естетичну функцію мови та мовлення. Так, їх текстова й синтаксична організація відображає ставлення автора до змісту через використання складних поетичних тональностей, характерної ритміки, експресивної модальності речень та відповідної структурної побудови. Дослідження ролі семантичного суб'єкта в поезії засвідчує, що семантико-комунікативний задум автора надає широкі можливості для виразного підкреслення значущості цього суб'єкта, особливо в односкладних реченнях. У статті це проілюстровано на прикладах творів видатної української поетеси Ліни Костенко.

Тексти художніх, зокрема поетичних творів, мають складну, двоаспектну організацію. Вона формується завдяки мовним засобам, через які певним способом передається особистий мовленнєвий досвід автора. Оскільки художня творчість передбачає вищий рівень усвідомленого мовного відбору, цей досвід постає як «перевірений», «удосконалений», «очищений», тобто авторські наміри знаходять у ньому найбільш виразне втілення.

Отже, художній (поетичний) текст можна розглядати не лише з позиції його внутрішніх закономірностей, а і як об'єкт лінгвістичного та семантико-синтаксичного аналізу. При цьому важливими складниками художнього

тексту є субстанційний та екзистенційний компоненти.

Субстанційний компонент відображає авторську інтенцію, тоді як екзистенційний компонент чітко розмежовує номінативний зміст речення та інших мовних одиниць. У результаті через речення, наповнене суто суб'єктивними значеннями, розкривається весь вимір людського буття. Екзистенційний компонент відіграє роль у «створенні світу», оскільки окреслює межі констатованої ситуації, за якої людський розум у навколишній реальності можна сприймати як «сірий матеріал».

Варто враховувати особливості семантико-синтаксичної будови односкладних речень, а також брати до уваги мовленнєву реальність поетичного твору. Літературний образ існує саме в слові, а не накладається на якусь його оболонку, з якої його можна вилучити. Тому поетичний добуток варто сприймати як факт мовлення, тобто як знак семантичного синтаксису, що відображає подібність до дійсності, з якою він взаємодіє. Це можливо лише завдяки композиційно-стильовим рішенням, обраним автором. Невід'ємною характеристикою поетичного твору є суб'єктність, що зумовлена самим актом віршування. Відповідно до художнього задуму, поет обирає певний тип суб'єкта мовлення, який виконує специфічну комунікативно-прагматичну функцію утворі – сприяє розвитку сюжету.

Цікавий факт, що однією зі специфічних рис односкладних речень у поетичних творах є семантичний суб'єкт у всіх його граматичних формах. Водночас питання ролі та місця семантичного суб'єкта в сучасній українській синтаксичній науці й досі залишається відкритим, особливо коли йдеться про односкладні речення.

Наукові дослідження семантичного суб'єкта, проведені українськими та зарубіжними вченими-синтаксистами, дають підстави розглядати його як один із ключових аргументів значеннєвої структури речення, зумовлений валентністю предиката. Тому семантичний суб'єкт вважається рівноправним і повноцінним компонентом семантичної структури речення, який безпосередньо залежить від валентності предиката [1, с. 182]. Такої позиції дотримуються багато зарубіжних дослідників комунікативного синтаксису,

зокрема Ш. Баллі, Л. Теньєр, Ч. Філлмор, а також українські синтаксисти І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко, В. М. Русанівський. Водночас є значна кількість класифікацій семантичних суб'єктів в українському реченні, що відображає різні підходи до їх визначення та систематизації.

Членування віршової мови на синтаксичні одиниці – речення – дає змогу виявити особливості синтаксису індивідуальних стилів [2, с. 69]. Цікавою є тенденція до створення строфічних творів переважно на основі односкладних речень, що властива багатьом українським поетам, зокрема, Ліні Костенко, і відзначається своєрідною синтаксичною специфікою. Об'єднувальна дія віршового ритму виносить суб'єктно-предикатні відношення за межі окремого речення на рівень усього тексту завдяки послідовному використанню рядів односкладних конструкцій. У таких випадках семантичний суб'єкт (здебільшого особовий) випускається з односкладного речення. При цьому характер усунутого суб'єкта – особовий чи предметний – визначає певний варіант або навіть тип односкладного речення, що зумовлює формування означено-, неозначено- та узагальнено-особових конструкцій.

Семантико-синтаксичний аналіз поетичних творів видатної української поетеси Ліни Костенко засвідчує, що її індивідуальна картина світу в цих текстах має відображений характер, є виразно суб'єктивною та наділеною унікальними рисами мовної особистості авторки. Високий рівень естетичної концептуалізації її поезії дає змогу визначити особливості характеру й структури односкладних речень, які становлять невід'ємну частину її творчого стилю.

Наприклад, означено-особове речення формується з двоскладного, у якому є підмет у першій або другій особі, шляхом його «пропущення», за умови, що суб'єкт виражений у формі дієслова-присудка. Це відбувається у разі, коли дієслово має форму теперішнього або майбутнього часу наказового способу: *Криши, ламай, троци стереотипи!* [4, с. 11]; *Пиши про честь і совість, а при етом / вмочи своє перо у каламуть...* [5, с. 160]; *Обвуглуйся. З дияволом грай в теніс* [4, с. 11]; *Шукайте цензора в собі* [4, с. 15].

Для неозначено-особового односкладного речення характерний так званий прихований предметно-особовий суб'єкт, а не особовий, як часто припускається. Цей суб'єкт втратив зв'язок з особовими суб'єктами, які позначають мовця й слухача, і саме через це набуває неозначеності, наприклад: *Гадаєш, цвинтар це та й годі* [3, с. 78], *гадаєш* – це *хтось* (невизначений предметно-особовий суб'єкт).

В узагальнено-особових реченнях спостерігається нейтралізація різниці між першим, другим та предметно-особовим суб'єктами, що дає змогу створити більш загальний, універсальний вираз для дії чи стану, який не акцентує на конкретному суб'єкті, як, наприклад, у реченні *Сльозами горю не допоможеш; Як жити, зачепившись на мілкому, / то краще потонуть на глибині* [3, с. 76] є особовий суб'єкт, але він не індивідуальний, а узагальнений.

Крім того, односкладні речення можна поділити на особові та предметні залежно від семантики суб'єкта, що виражений через особове чи предметне найменування. Цей розподіл визначається тим, чи йдеться про конкретну особу (особове найменування), чи про предмет або явище (предметне найменування), наприклад: *І чую тишу* [4, с. 10]; *Завтра глянеш пустими очима, / тупо всміхнешся з усіх газет* [3, с. 23], *Нам зустрітись на обрії треба* [3, с. 46] – означено-особові односкладні речення (особові); *Воно, звичайно, що там говорить. / Отож-бо й є, нема чого балакати* [4, с. 37], *Напитись голосу твого, / того закоханого струму, / тієї радості і суму, / чаклунства дивного того* [4, с. 124] – узагальнено-особові односкладні речення (особові); *Не треба класти руку на плече* [4, с. 2] – неозначено-особові (особові); *Тебе зарядили тупою звичкою* [3, с. 24], *Дороги не видать* [3, с. 55] – непрямо-суб'єктні дієслівні (особові та предметні); *Тоскно мені* [3, с. 145] – непрямо-суб'єктні іменні (особові); *В бігах поповнюють гарем* [6, с. 12], *В безсмерті холодно. І холодно в житті* [4, с. 52] – обставинно-суб'єктні іменні (предметні); *Світає* [6, с. 132] – безсуб'єктні дієслівні (предметні); *Холодно... Холодно... Холодно... Холодно...* [3, с. 89] – безсуб'єктні іменні (особові та предметні).

Досліджуючи семантичний особовий суб'єкт, можна зазначити, що його семантика змінюється залежно від форми, у якій

він вживається. Це може бути форма першої, другої чи третьої особи, що впливає на значення та функцію суб'єкта в реченні.

Так, в односкладних реченнях особовий семантичний суб'єкт може бути: 1) означеним, неозначеним або узагальненим; 2) мати форми непрямих відмінків (найчастіше давального, що підтверджують наведені приклади з поетичних творів); 3) не може повністю редукуватися (усуватися) з дієслівного речення. Водночас предметний суб'єкт: 1) не може бути означеним, неозначеним або узагальненим; 2) має форми непрямих відмінків (переважно орудного); 3) може повністю редукуватися з дієслівного речення. Цей висновок ґрунтується на детальному аналізі уривків з поетичних текстів, наведених вище.

У процесі дослідження семантико-синтаксичних параметрів художнього тексту, зокрема в структурах односкладних речень, характерних для поетичних творів, можна помітити певну специфіку: семантичний суб'єкт виявляється багатомірним та варіативним. Водночас постає питання виявлення універсальних мовних відношень на рівні аналізу текстів. Розглядаючи мову як системно-структурне утворення, важливо мати ієрархічне уявлення про різноманітні мовні одиниці, що перебувають у відношеннях «засіб – функція». Найвищим рівнем при цьому традиційно визнається синтаксичний, оскільки саме він певним чином «замикає» мовну систему. Крім того, лише в художньому (зокрема, поетичному) тексті речення сприймаються адекватно — цей факт давно підтримується положеннями психолінгвістичного рівня та теорії мовних актів.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження доводить важливість семантико-синтаксичного підходу до синтаксичних явищ, що, на нашу думку, має панівну тенденцію в сучасному українському синтаксисі. Це дає змогу визнати значущу роль семантичного суб'єкта як носія предметно-прагматичної діяльності та семантичної ознаки.

Поетичний текст, маючи власну специфічну семантико-синтаксичну будову, є особливою мовною одиницею. Своєрідність семантико-синтаксичної форми та будови односкладних речень полягає в тому, що ці речення обов'язково містять чітко виражені суб'єктні відношення, що визначають

способи й форми існування семантичного суб'єкта – актанта і виразника художньої думки автора. Здійснений під час дослідження аналіз дає змогу зробити висновок

про важливість таких форм семантичного суб'єкта для українського поетичного синтаксису, які безпосередньо інтегровані в односкладні речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наукова думка, 1983. 220 с.
2. Єрмоленко С. Я. Синтаксис віршової мови. Київ : Наукова думка, 1969. 94 с.
3. Костенко Л. Мандрівки серця. Поезії. Київ : Рад письменник, 1961. 111 с.
4. Костенко Л. Неповторність: Вірші. Поєми. Київ : Молодь, 1980. 222 с.
5. Костенко Л. Вибране. Київ : Дніпро, 1989. 559 с.
6. Костенко Л. Берестечко. Історичний роман. Київ : Український письменник, 1999. 156 с.
7. Петровський А. В. Основні принципи структурного аналізу поетичних текстів. *Науковий вісник ВДУ*, 2004. № 3, С. 115–118.

REFERENCES

1. Vykhovanets, I., Horodenska, K., Rusanivskyi, V. (1983). Semantyko-syntaksychna struktura rechennia [Semantic and syntactic structure of the sentence]. K. : Naukova dumka, 220 p. [in Ukrainian].
2. Yermolenko, S. (1969). Syntaksys virshovoi movy [Syntax of poetic language]. K. : Naukova dumka, 94 p. [in Ukrainian].
3. Kostenko, L. (1961). Mandrivky sertsia [Journeys of the heart]. Poetry. K. : Rad. pysmennyk, 111 p. [in Ukrainian].
4. Kostenko, L. (1980). Nepovtornist: Poemy [Nepovtornist: poems]. K. : Molod, 222 p. [in Ukrainian].
5. Kostenko, L. (1989). Vybrane [Vybrane]. K. : Dnipro, 559 p. [in Ukrainian].
6. Kostenko, L. (1999). Berestechko [Berestechko]. Historical novel. K. : Ukrainian writer, 156 p. [in Ukrainian].
7. Petrovskyi, A. (2004). Osnovni pryntsypy strukturnoho analizu poetychnykh tekstiv [Basic principles of structural analysis of poetic texts]. *Naukovyi visnyk VDU*, № 3, P. 115–118. [in Ukrainian].